

Список джерел та їх умовні скорочення

АЛСБ – Акты, относящиеся къ истории Львовскаго Ставропигіального братства. Часть первая, томъ XI, Кіевъ, 1904.// Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый комиссіею для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. – с.58-163, с.297-386.

КПМ – Катехизис Петра Могили. Оригінал 1645 року. Переклад Валерія Шевчука. Упорядкував Аркадій Жуковський. – Київ-Париж, Воскресіння, 1996.

СМП – Из Слова св. Мефодія Патарського// І.Франко Апокріфи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Ів. Франко. – т.1. Апокріфи старозавітні. – Львів, 1896 – с.26-28

ТД – Рукопис XVII в.о. Теодора з Дубівця// І.Франко Апокріфи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Ів. Франко. – т.1. Апокріфи старозавітні. – Львів, 1896 – с.105-106, 126-127, 139-141, 254-255, 274-277, 303-305.

КЄ – Книга Єноха. Из полтавського рукопису ігумена Геннадія з поч.XVIIв. // І.Франко Апокріфи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Ів. Франко. – т.1. Апокріфи старозавітні. – Львів, 1896 – с.39-63

ЄУ 1606 – Євангелие учительное. Крилос, тип.Гедеона Балабана, 1606 – с.416. – Зберігається у Відділі стародруків Інституту рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України. – Кір 4964П

ЄУ 1619 – Євангелие учительное Транквилиона Ставровецького, 1619 – с.180. – Зберігається у Відділі стародруків Інституту рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України. – Кир. 449.

Т.В. Сухова, асп.

КУЛЬТУРНО-ЖАНРОВА МОТИВАЦІЯ ЛЕКСИКИ СТАРОУКРАЇНСЬКИХ КУПЧИХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII СТ.

Стаття присвячена дослідженню функціонального аспекту використання лексики в текстах староукраїнських купчих другої половини XVII – XVIII ст.

This article is devoted to research of functional aspect of vocabulary use in old ukrainian purchase deeds texts of the second half of XVII – XVIII centuries.

Розвиток лексичного складу української мови різних періодів неодноразово привертав увагу дослідників. Аналізу найдавніших шарів лексики, зафіксованих писемними джерелами, присвячені роботи В.В. Німчука¹⁻², Ф.П. Філіна³, А.І. Генсьорського⁴. Формування різногалузевої лексики української мови розглядається в роботах І.В. Сабадоша⁵, Л.М. Полюги⁶, Г.М. Дидик-Меуш⁷. Лексика конфесійного стилю досліджується в статті К.С. Симонової⁸. Вивченню лексики офіційно-ділового стилю присвячені роботи Н.Б. Бахліної⁹, С.С. Волкова¹⁰ – в російському мовознавстві, В.Й. Горобця¹¹, Н.І. Білан¹² – в українському. Існує також академічне видання, в якому простежується формування лексичного складу української мови упродовж століть (Історія української мови: Лексика і фразеологія¹³).

Вивчення лексичного складу української мови (у тому числі й у діахронії) наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. характеризується розвитком нових аспектів дослідження. Цікавою, наприклад, є спроба Т.Г. Файчук¹⁴ проаналізувати ботанічну та зоологічну лексику староукраїнської мови під кутом зору медичного застосування.

Застосування функціонального аспекту у вивченні лексики офіційно-ділового стилю староукраїнської мови другої половини ХVІІ – ХVІІІ ст., а саме жанру купчої, що дозволяє досить повно простежити мотивацію відбору лексики до тексту пам'ятки її жанровими особливостями, а також культурними та політичними чинниками, становить **актуальність дослідження**.

Метою дослідження є аналіз лексики староукраїнських купчих другої половини ХVІІ – ХVІІІ ст. з огляду на її культурно-жанрову мотивацію.

Об'єктом дослідження є лексико-семантичні групи лексики староукраїнських купчих другої половини ХVІІ – ХVІІІ ст.

Завдання дослідження: виявити специфіку культурно-жанрової мотивації лексики староукраїнських купчих другої половини ХVІІ – ХVІІІ ст.

Джерельну базу дослідження становлять рукописні староукраїнські купчі другої половини ХVІІ – ХVІІІ ст., що

зберігаються у фондах Інституту рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України.

Наукова новизна дослідження полягає у встановленні функціональної мотивації відбору лексичних одиниць до текстів купчих записів жанром купчої та структурними елементами його організації, політичними та культурними чинниками.

Вважається, що лексика пам'яток, написаних в офіційно-діловому стилі є тематично бідною, порівняно з лексикою творів інших стилів. Проте для староукраїнської мови це не так. Навіть у межах мовних формул-кліше її офіційно-ділового стилю виявлена значна варіативність. Поміж сталих формул трапляються й перехідні, обтяжені відступами, де автор часом висловлює дотичні міркування (наприклад, з приводу необхідності продажу майна через скрутне фінансове становище, в якому він опинився, чи для того, щоб уникнути сварки з родичами й т. ін.).

Мотивація лексики купчих видається нам двоплановою: з одного боку фіксація певних її шарів зумовлена вимогами самого жанру та конкретних його композиційних частин, з іншого – політичними та культурними чинниками, що впливали на реалізацію задумів адресанта.

Вимогами жанру, наприклад, мотивується вживання в тексті документа його самоназви: *кѡнъчи(у) запись* [Ф. 61, №1235], *кѡнчимъ запись(м)* [Ф. 61, №1236]; *кѡнчѡ* [УС, арк. 25 – I, 55766]; *при се(у) купчо(у)* [УС, арк. 48-49 зв. – I, 55766]; *купчого листа* [УС, арк. 63-64 зв. – I, 55786].

У структурі староукраїнських купчих ми виділяємо такі основні композиційні елементи (клаузули): *invocatio*, *datum*, *intitulatio*, *promulgatio*, *inscriptio*, *narratio*, *dispositio*, *sanctio*, *corroboratio*.

Клаузула *invocatio* (зачин, присвята Богові) досліджуваних староукраїнських купчих (за її наявності, тому що в другій половині XVIII ст. вона фактично зникає) позбавлена лексичного наповнення. Вона представлена лише символом – хрестограмою (+).

Композиційна частина *datum* (датування документа) внаслідок свого призначення вимагає вживання **лексики на позначення числових понять** – це, зокрема, вказівка на день і рік написання документа. Причому в залежності від періоду написання документа числівники у складі купчої писалися по-різному. У другій половині XVII ст. переважало традиційне датування текстів за допомогою

числових значень кириличних літер (*āxčz̃*; *kā* [УС, арк. 25 – I, 55766]; *āxñṽ*; *đk* [УС, арк. 28 – I, 55768]), також доволі часто дата передається за допомогою слів (*тисѧча шѧ(ст)сотъ шѧ(ст)ьдѧстѧтътого*; *два(д)цѧт пѧто(го)* [УМК, арк. 6-6 зв. – I, 56238]). У першій половині XVIII ст. переважає словесне датування, трапляється зазначення дати кириличними літерами й арабськими цифрами (*тисѧча сѧмъ сотъ два(д)цѧтъ шѧсто(го)*; *сѧмо(го)* [Ф. 61, №1235]; *āŋñ*; *īñ* [УМК, арк. 57-57 зв. – I, 56269]; 1728; 4 [УМК, арк. 145 – I, 56310]). У другій половині XVIII ст. вказівка на день і рік написання документа передається за допомогою слів і арабських цифер, датування кириличними літерами поступово зникає (*тисѧча сѧмъ сотъ девѧтъ дѧстѧтъ пѧто(го)*; *двадѧтого* [УС, арк. 122-123 зв. – I, 55816]; 1751; 15 [УМК, арк. 241-241 зв. – I, 56363]). Ця частина також вимагає вживання **лексики на позначення часових періодів**: *року бжѧго* [УС, арк. 25 – I, 55766]; *года* [УС, арк. 122-123 зв. – I, 55816]; *годѧ* [УМК, арк. 241-241 зв. – I, 56363]; *м(с)цѧ маѧ* [УМК, арк. 6-6 зв. – I, 56238]; *фѧврѧлѧ* [УМК, арк. 27 – I, 56249]; *днѧ* [УМК, арк. 27 – I, 56249]; *чи(с)ла* [УМК, арк. 326-327 зв. – I, 56392].

Обов'язкова в структурі купчої *інтитулятивна* частина вказує на особу, що видає документ, на адресанта, а отже, потребує **антропонімічної лексики**: *Хведо(р) Бандѧ(р)* [Ф. 61, №1235]; *Анѧдрѧ(и) Рощина* [УС, арк. 25 – I, 55766]. Окрім того, ця частина може містити **найменування осіб за місцем проживання**: *житѧ(л) Комиша(н)ски(и)...* [Ф. 61, №1235]; *шѧбывѧтѧ(л)ка Комиша(н)скаѧ* [Ф. 61, №1236]; *козакъ и житѧ(л) Глѧховски(и)* [УС, арк. 25 – I, 55766].

Promulgatio (або розпорядження про необхідність обізнаності зі змістом документа) часто містить **лексику на позначення самоназви документа**: *кѧчимъ записо(м)* [Ф. 61, №1236]; *сымъ моймъ доброволнымъ писаниѧмъ* [УС, арк. 58-58 зв. – I, 55783]; *сѧѧ мое доношенѧѧ* [УС, арк. 63-64 зв. – I, 55786]; *тимъ моймъ листомъ* [УМК, арк. 4-4 зв. – I, 56237]. Наприклад, *вѧдомо чиню сѧмъ моймъ доброволнымъ писаниѧмъ* [УС, арк. 58-58 зв. – I, 55783].

Однією з особливостей клаузули *inscriptio* (вказівка на адресата / адресатів) купчих зазначеного періоду є те, що адресатом документа не є особа, якій він видається, документ призначається для всіх, хто потребуватиме відомостей про здійснення акту купівлі-продажу. А отже, у структурі цієї клаузули ми не маємо

антропонімічної лексики. Натомість маємо **відносні та означальні займенники**: *кому* [УС, арк. 58-58 зв. – I, 55783], *кождому* [УМК, арк. 4-4 зв. – I, 56237]: *кому теперъ и на потомніе часи того вѣдати будетъ потребно* [УС, арк. 58-58 зв. – I, 55783]. Тут може траплятися **юридична лексика**: *права, сѣдѣ* – *в каждого права и сѣдѣ* [УС, арк. 25 – I, 55766].

Тематично широкою, а отже й такою, що вимагає вживання різних лексико-семантичних груп є клаузула *narratio* (виклад основного змісту документа, вказівка на об'єкт купівлі-продажу). Зокрема, тут обов'язково мають використовуватися **назви операцій із нерухомістю** – *продале(м) / продала*. Називання об'єкту продажу вимагає вживання **лексики на позначення житлових, господарчих та інших споруд** (будівель) – *с хатою* [Ф. 61, №1235], *половинѣ трето(и) ча(ст)ки ѣ млинѣ* [УМК, арк. 4-4 зв. – I, 56237], а також **найменувань земельних володінь** – *дворище* [Ф. 61, №1235], *нивѣ* [Ф. 61, №1238], *плати(ц)* [УС, арк. 25 – I, 55766], *грунтовъ* [УС, арк. 28 – I, 55768], *яровъ, ја(р) з(ѣ) гаемъ* [УС, арк. 48-49 зв. – I, 55781], *сѣнокосъ* [УС, арк. 122-123 зв. – I, 55781] і т. п. Вказівка на місце розташування об'єкту купівлі-продажу потребує **топонімічної або мікротопонімічної лексики**: *о(т)ца Демитано(в) Дво(р)* [Ф. 61, №1235], *ѣ городѣ Глѣховѣ* [УС, арк. 25 – I, 55766], *в(ѣ) местечку Сосницѣ* [УС, арк. 58-58 зв. – I, 55783]. Зазначення суми, отриманої за власність потребує вживання **лексики на позначення числових понять** – *три(с)та* [УС, арк. 58-58 зв. – I, 55783], *двадцѣта(т)* [УС, арк. 25 – I, 55766]; та **назв грошей і грошових одиниць** – *золоти(х)* [УС, арк. 58-58 зв. – I, 55783], *гроши(и)*, *талѣро(в)* [УС, арк. 25 – I, 55766]. Зазначення імені покупця потребує **антропонімічної лексики**: *Јванѣ Грибаню* [Ф. 61, №1235], *Пану Ѡмелиганѣ Деѣнисовичѣ* [УС, арк. 28 – I, 55786].

У *dispositio* (наказ, розпорядження) вживаються **назви операцій з нерухомістю**: *владѣти, продати, замѣнити* [Ф. 61, №1235], *дати, прода(т)*, *змѣнѣти* или на црковъ бжѣю ликовати, или що бѣдовати [УС, арк. 25 – I, 55766]. Тут також вживається **лексика на позначення спорідненості і свояцтва**: *потомъко(в)*, *родичо(в)* *ближни(х)* и *далеки(х)* [Ф. 61, №1236], *крѣвни(х)*, *братовѣ* [Ф. 61, №1238].

Клаузула *sanctio* (наказ про покарання за невиконання розпорядження), якщо вона наявна в структурі документа, може

містити **юридичну лексику**: *под зарукою* (під заставою) [УМК, арк. 27 – I, 56249], *заплати(т) вини на ѝра(д)* (штраф) [УМК, арк. 37-37 зв. – I, 56250].

Клаузула *corroboratio* (підтвердження юридичної сили документа) найчастіше містить формулу називання свідків, що були присутні під час укладання угоди – тут маємо застосування **антропонімічної лексики**: *Петра Сѡарьне(н)ка, Андреѡ Балка* [Ф. 61, №1235]; *при... Петрѡ Мисеври, Маѡиму Ѡно-ѡрѡему, Гришкку* [Ф. 61, №1238]; *Григори(и) Любовенко, Дѡдѡ Ма(р)ченко* [Ф. 61, №1238]. Вживається також **лексика на позначення соціальних станів і посад**: *ста(р)шини городово(и) Комиша(н)ско(и), сотника нака(з)но(го), атамана городово(го), старости, во(и)та, ма(и)сте(р) тесе(л)ски(и), н(с)ари* [Ф. 61, №1235].

Крім безперечного впливу жанру та його композиційних частин на відбір лексики до текстів купчих документів, вирізняється також вплив політичного та культурного чинників, що виявляються у складній взаємодії особистості, суспільства, народних звичаїв.

Незважаючи на те, що під владою Росії Лівобережна Україна фактично опинилася з другої половини XVII ст., мовна експансія, вочевидь, здійснювалася поступово, і в цей період мова досліджуваних документів майже не зазнає російських впливів. У XVIII ст., й особливо в другій його половині, маємо істотні російські впливи й у структурі купчих документів, і в їх лексичі. Але навіть у другій половині XVIII ст. на прикладі мови купчих документів можна спостерігати цікаве явище: на початку документа ми маємо цілі кліше, запозичені з російської мови, і типові для її ділової документації. Це, наприклад, такі формули: *на урядѡ Еѡ Императорскаго величества...* [УМК, арк. 197-197 зв. – I, 56340] – тут маємо поєднання українського слова *уряд* із російським мовним кліше; *я ниже по(д)писавишиста чрезъ сие обѡвѡляю...* [УМК, арк. 385-385 зв. – I, 56405]. Проте далі, й особливо в нарративній клаузулі, де йдеться про звичайні побутові речі, мова документа позбавляється чужомовних нашарувань, і все ближчою стає до народної. Так, у цих же документах ми маємо такі лексеми: *иматокѡ, помѡжнику, турбова(т)* та ін. [УМК, арк. 385-385 зв. – I, 56405].

Виразно простежується тенденція заміни питомого слова „*рокѡ*” словом „*годѡ*”, яке в купчих з’явилося, ймовірно, під впливом російських зразків ділової документації, і раніше для цього жанру не було характерним: у другій половині XVII ст. маємо

вживання слів *року бжѡго* [УМК, арк. 19-19 зв. – I, 56244]; *рокѡ* [УМК, арк. 27 – I, 56249]; у першій половині XVIII ст. – *року*; [Ф. 61, №1235]; *году* [УС, арк. 58-58 зв. – I, 55783]; *рокъ* [УМК, арк. 57-57 зв. – I, 56269]; *года* [УМК, арк. 145 – I, 56310]; у другій половині XVIII ст. – *годѡ* [УМК, арк. 241-241 зв. – I, 56363]; *года* [УМК, арк. 296 – I, 56377].

Приналежність адресанта (або писаря) до певного соціального стану теж може впливати на відбір лексики до складу купчих. Наприклад, приналежність осіб, що видавали документ, до духівництва, може зумовити наявність у тексті конфесійної лексики. Наявність у текстах купчих записів конфесійної лексики може також пояснюватися культурною християнською традицією. Релігійний аспект відіграв важливу роль у тогочасній офіційно-діловій сфері. Документи писалися ніби з благословення Божого (див., наприклад, *invocatio* – христограма (+) на початку документа) і під страхом кари Божої за недотримання того, що написано в документі, за порушення того, в чому записалися. Бог виступав ніби ще одним свідком. Можливо, саме звідси беруть своє коріння вирази: „Бог мені свідок”, „Бог мені суддя”. Отже, у текстах купчих маємо таку **конфесійну лексику**: *рабъ бжѡ(и)* [Ф. 61, №1238]; *Коташиинского мн(ст)ыра монаха Пречестного ѡ(т)ца Јосифа Дружини, Сосницкого воздвиженского сцѣнника, пречестного ѡ(т)ца, Па(ст)ра моего* [УС, арк. 58-58 зв. – I, 55783] та ін.

Аналіз лексики староукраїнських купчих другої половини XVII – XVIII ст. дозволяє зробити такі висновки: 1) мотивація лексики купчих є двоплановою: з одного боку вона обумовлена вимогами самого жанру та його композиційних частин, з іншого – політичними та культурними чинниками; 2) всупереч загальноприйнятим уявленням, лексика жанру купчої виявляється досить різноманітною. Зокрема, в досліджуваних документах вживається лексика на позначення числових понять; лексика на позначення часових періодів; антропонімічна лексика; найменування осіб за місцем проживання; лексика на позначення самоназви купчого документа; лексика юридична; назви операцій з нерухомістю; лексика на позначення житлових, господарчих та інших споруд; найменування земельних володінь; топонімічна та мікротопонімічна лексика; назви грошей і грошових одиниць; лексика на позначення спорідненості і свояцтва; лексика на позначення соціальних станів і посад; конфесійна лексика та інші лексико-семантичні групи, розглянути які

в межах однієї статті, на жаль, неможливо. 3) Приналежність адресанта (або писаря) до певного соціального стану також може впливати на відбір лексики до складу купчих. Наприклад, наявність у купчому документі конфесійної лексики може бути зумовлена приналежністю адресанта до духовництва в одному випадку, або ж культурно-релігійними традиціями – в іншому. Звичайно, висновки, зроблені в нашому дослідженні, можуть уточнюватися завдяки подальшому вивченню лексики купчих документів староукраїнської мови, в тому числі й у функціональному аспекті.

¹Німчук В.В. Лексика пам'яток XI – XIII ст. як свідчення народної основи давньоруської мови // Жанри і стилі в історії української мови / В.В. Німчук, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга та ін.; Відп. ред. С.Я. Єрмоленко. – К., 1989. – С. 5-56. ²Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К., 1992. ³Филин Ф.П. Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи: По материалам летописей. – Л., 1949. ⁴Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис. (Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). – К., 1961. ⁵Сабадош І.В. Формування української ботанічної номенклатури. – Ужгород, 1996. ⁶Полюга Л.М. Українська абстрактна лексика XVI – першої половини XVII ст. – К., 1991. ⁷Дидик-Меуш Г.М. Медична номенклатура в пам'ятках української мови XVI – XVIII ст.: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – Львів, 2001. ⁸Симонова К.С. Українська мова у конфесійному письменстві XV ст. (На матеріалі „Четьї” 1489 р.) // Жанри і стилі в історії української мови / В.В. Німчук, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга та ін.; Відп. ред. С.Я. Єрмоленко. – К., 1989. – С. 56-79. ⁹Бахилина Н.Б. Лексика // Палеографический и лингвистический анализ новгородских берестяных грамот / Отв. ред. В.И. Борковский. – М., 1955. ¹⁰Волков С.С. Лексика русских челобитных XVII века: Формуляр, традиционные этикетные и стилевые средства. – Л., 1974. ¹¹Горобець В.Й. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. (На матеріалі українських діаріушів). – К., 1979. ¹²Білан Н.І. Структурно-стильові та лексико-семантичні особливості заповітної документації (На матеріалі духовниць кінця XVII – XVIII ст.): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 2003. ¹³Історія української мови: Лексика і фразеологія / Редкол. В.М. Русанівський, В.Л. Карпова та ін. – К.: Наук. думка, 1983. – 743с. ¹⁴Файчук Т.Г. Біологічна та медична лексика у лікарських порадниках XVI –XVIII ст.: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 2004.

Список умовних скорочень назв джерел

УС – Украинская старина, Рукопис НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, Ф 1, од. зб. 55759-55824 (Лаз., 41₆).